

Quem di oderunt, paedagogum fecerunt

Марта Богачевська-Хомяк

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 7. Спеціальне видання:

Університети та нації в Російській імперії. –

Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 5-12.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Марта Богачевська-Хомяк
(Київ – Вашингтон)

QUEM DI ODERUNT, PAEDAGOGUM FECERUNT

«Кого боги ненавидять, того роблять вчителем». Вжити це латинське прислів'я доречно й щодо істориків шкільництва. Праці про розвиток науки не потрапляють на перші шпальти популярних видань. А шкода, бо саме історики шкільництва можуть довести правдивість іншої, вже також заявленої фрази: «Хто не знає історії, той приречений її повторити». Про освіту багато говорять, але розвиток освітніх інституцій мало вивчають.

Нехтування науковими працями з історії шкільництва та науки і їх недооцінка не рівнозначні небажанню говорити на ці теми. Навпаки, громадськість у цілому світі – зазвичай послуговуючись тільки власним досвідом, набутим на шкільній лаві, – готова запропонувати розв'язки всіх проблем вищої освіти. Отже, покоління за поколінням, у Східній Європі точиться розмова про реформування вищої освіти. З уст загалу постійно злітають такі поняття, як класична освіта, традиційний університет, автономія науки, просвітництво, шкільна реформа. А надто затяглася дискусія між т. зв. консерваторами й прибічниками прогресивної школи. Часто суть дебатів зводять до проблеми Свіфтового яйця: як його краще їсти – з гострого чи з округлого кінця. У різні епохи суспільство нарікає на занепад науки, але університети існують далі, а світ якось розвивається наперекір усім «кассандровим» твердженням про занепад науки.

Освітні заклади, зокрема протягом останніх семисот років – університети, належать до інституцій, що не старіють. Університети – це доконечні атрибути культурної країни. Без таких високих шкіл держава не є державою, а народ не є народом. Університети адаптуються, перероджуються, розвиваються або животіють, але якось тримаються на плаву. Навіть у тих державах, де університети постали державним кош-

том, ці освітні заклади творять власний стиль роботи, незалежний від волі автократа.

Початки університетів слід шукати в часах середньовіччя, коли формувалося поняття освіченої спільноти, а то й у давніх греків. Усі наукові інституції, які претендували на звання університету, пережили тяжкі періоди, сказати б навіть, зазнавали нагінки. Ці освітні заклади змагаються з владою, з церквою, з власними професорами, змагаються за гроші й за академічну свободу. Мабуть, саме завдяки тим пориванням університети виробляють здатність існувати самостійно, здатність, відображену в ідеалі університетської автономії. Так само, як усі ідеали, він є не досяжний, але вельми принадний.

Європейські університети змогли зберегти суть середньовічного поняття автономії за зміни політичних обставин. У тих країнах, що їм пощастило ствердити незалежну науку, досі живе певна традиція самостійності й автономії університетів. За ту традицію доводилося боротися і студентам, і професорам. Модерні ідеології обмежували засяг автономії, але таки не змогли її зліквідувати. Протистояння різних ідеологій дало змогу європейцям відстояти адміністративну й інтелектуальну автономію університету. Ці вищі школи розвивалися в різних формах – як державні, приватні, релігійні, великі, малі, спеціалізовані, загальні, стабільні й навіть «летючі» (на польських землях у Росії) університети або університети без стін, відкриті чи, як у Галичині в 1920-х роках, таємні.

Україна має свою традицію високої освіти, а науковці – вихідці з України не тільки творили вищі школи Російської імперії, а й формулювали світське виправдання цієї імперії (як-от Феофан Прокопович у своїй філософії природного права). Для українців боротьба за університет і за школу взагалі стала інтегральною частиною визвольних змагань у різні історичні епохи. Наприклад, Український таємний університет становить один із важливих складників визвольних змагань галичан.

Збірка, яку ми пропонуємо читачеві, безпосередньо не ставить собі за мету порівнювати сучасне з минулим, а тим паче послуговуватися історією з огляду на дидактичні потреби Міністерства освіти. Однак за уважного ознайомлення з уміщеними в збірці розвідками мимоволі поставатимуть паралелі та потенційно практичні поради. Авторів цікавлять ті теми, довкола яких сьогодні знову точаться розмови по цій Україні; вони сподіваються на розсудливість інтелігентного читача й водночас не від-

птовхують не-фахівця, тому збірка мала б вийти поза звичну аудиторію журналу.

Жодна з пропонованих тут статей не є вичерпною, і у своїй сукупності збірка не дає повного огляду навіть означених у ній вузьких тем. Це просто неможливо. Цінність книжки – в тому, що кожен із опублікованих у ній матеріалів може спонукати читача до роздумів над співвідносністю порушених тем із способами їх обговорення, до спроб розв'язати сучасні науково-освітні проблеми. Як і личить збірці досліджень про університети, її автори походять з різних країн, і їхнє поле зору охоплює інтелектуальний, а не політичний простір.

Книжка трохи виходить поза рамці заголовку. У цьому виданні йдеться не тільки про університети Російської імперії, а й про університети та нації, які згодом стали складниками тої імперії. Саме традиції до-імперського періоду є засадничими у вивченні українського вищого шкільництва. Якщо історію шкільництва в Росії можна починати від половини XVII ст. і від ролі держави в становленні вищої, середньої та початкової освіти, то в дискурсі про вищу освіту в Україні варто розглянути передусім середньовічне та ренесансне підложжя цього культурного явища. Водночас автори статей нагадують нам про ті часи, коли Росія наймала західноєвропейських світил науки, і ті, своєю дорогою, розбудовували централізовані системи освіти, взоровані на модерній моделі. Так що не завжди західна модель виявлялася демократичною за змістом, тим паче – не завжди православний Схід був у прямій опозиції до Заходу. Тут маємо до діла з Україною, що не є відірваною від решти світу і не боїться говорити про себе так, як у цьому контексті її описують джерела.

У своїх розвідках автори збірки охоплюють станові прошарки, етноси, особистості й представників влади та держави, об'єднуючи їх спільною зацікавленістю сферою вищої освіти. Дослідники виразно демонструють, що історію України можна висвітлювати, не звертаючись до «ідеї», «народу» чи інших такого ґштубу понять, не завжди чітких чи відповідних. Взагалі, більшість авторів припускають, що читач зможе осягнути суть понять завдяки розповіді. Тут ми не знайдемо апріорних дефініцій ані освіти, ані університету, але довідаємося багато цікавого про перше та друге.

Автори уникають починати розвідки з формулювання теми, натомість утягують читача відразу в контекст конкретного обговорення проблеми, тобто не вдаються до схоластичних міркувань про те, що саме є університет,

а що – академія, і як належить визначати науковця. Дослідники починають не від ідеалу, сформованого в авторській уяві, а від обговорення того, як певні люди в певний час і в певному просторі намагалися творити ті чи ті певні наукові осередки. В збірці немає також позірною розмежування науки й освіти. Немає окремого обговорення складного питання академічної свободи. Ці улюблені теми громадськості дуже легко узагальнювати. Однак згадані проблеми є неоднорідними й залежать від аж надто реальних економічних, суспільних і політичних обставин. Тож можна що завгодно говорити про ідеали науки, освіти чи академічної свободи, тимчасом доля університетів залежатиме від конкретних обставин. Так само народ, попри те, свідомий він своєї історії чи ні, однаково залежатиме від історичного розвитку. Знання історії допоможе принаймні зрозуміти, яких з-поміж попередніх інновацій варто уникати на майбутнє.

Збірка не торкається й інших тем, як-от мова навчання, оскільки ця проблема не була істотною в той час. Не порушено тут і питання про роль церкви в освітньому процесі, бо церкву вже було підпорядковано державі. Врешті, предметом дослідження не стали різні намагання впровадити університетську автономію: насправді вплив тієї автономії на освіту в Російській імперії був замалий. Тут немає також прославлення активності студентства, яке в останній період існування імперії само себе засудило, звинувачуючи в зраді принципів свободи науки.

Автори уникають абсолютного узагальнення: мовляв, саме так тоді трактували справу вищої освіти. Змістивши вісь із центру – державної освітньої політики – на самі освітні заклади, більшість дослідників зуміли описати, як виглядав один вузол освітньої системи в часі та просторі.

Андрей Андреев намагається подати своє бачення розвитку університетів у Європі, зокрема висловлює думку про те, що національно-державний університет – це кульмінація одного з можливих шляхів розвитку ідей університету. Українському читачеві, не знайомому з історією вищої освіти, такий огляд видається легшим для сприйняття, ніж традиційна історія освіти. Стаття дає змогу сформулювати уявлення про різновиди освітніх закладів, що їх охоплює поняття університету як такого. Саме підхід до історії освіти як до історії інституцій, які постійно змінюються і намагаються балансувати між недосяжним ідеалом пошуку істини й конкретними формами того пошуку, дає можливість зрозуміти, чому намагання творити ідеальну модель освіти зазвичай її знищує. Статті про риторику в Україні

XVIII ст. (Якуб Недзьведзь) та про освітянські традиції лівобережного дворянства протягом другої половини XVIII й початку XIX ст. (Тетяна Литвинова) вносять корективи в хрестоматійне уявлення про освітні програми в Україні.

Окремо варто згадати статті тих науковців, яких цікавить і сама історія шкільництва на українських землях, і аналіз цього явища крізь призму польської історіографії за останні 200 років (Сергій Серяков і, певною мірою, Наталя Оболончик). Такий погляд збоку на варіанти західного сприйняття освітніх форм надто важливий тепер, коли і Україна, і Захід переосмислюють способи побудувати систему вищої освіти. В контексті обговорення цієї теми дуже важливо знов усвідомити, що поняття Схід-Захід у розвитку освіти в Україні справді не існує: Волинь, Вільнюс і Слобожанщина живуть у тому самому інтелектуальному просторі, хоч не завжди в той самий час.

Вся ця добірка статей із «західним» обличчям відіграє неабияку роль у творенні тла, що дає змогу авторам почати розгляд головної теми збірки: університети в Україні XIX ст. Промінь «прожектора» закономірно зміщується на Харків, який стає символом завершення давньої традиції дворянського шкільництва і, водночас, об'єктом застосування нового способу передавати освітні та моральні цінності. Людмила та Сергій Посохови у своїх статтях досліджують соціальний та інтелектуальний контекст формування ідеї університету та становлення нових університетів в Україні, звісно, передусім – харківського і київського. Припускаю, що навіть для істориків новими виявляться деякі аспекти цієї дискусії, як-от намагання залучити ширшу громадськість до обговорення «ліберального» університетського статуту на початку 1860-х років. Так чи так, варто наново з'ясувати, якою мірою європейський контекст, попри різницю в рівні життя, впливав на формування інтелектуальних течій серед еліти імперії. До дискусій щодо мети і виховної ролі освіти, ступеню контролю над освітою, поборювання громадської відсталості долучалися тодішня інтелігенція та державні діячі не лише Східної, а й цілої Європи. Прискіпливий аналіз літератури й архівних джерел також дає підстави впевнено говорити про явну співпрацю еліти, і світської, і інтелектуальної, з державою – співпрацю, на якій зазвичай не наголошують.

Сергій Біленький справно пов'язує історію заснування київського університету і з польськими інтересами, і з впливом німецького досвіду у творенні модерного університету в Берліні. Якщо в Німеччині академічна

спільнота ще здатна була дати відсіч дедалі більшій моці централізованої держави, то в Російській імперії (не беручи під увагу щораз біднішу польську шляхту) не було зорганізованої інтелектуальної чи суспільної сили, яка могла б зберегти вплив на освітні інститути, що їх держава перетворювала на свої інструменти. І хоч, мабуть, багато хто не погодиться з висновком Біленького – мовляв, суть «виховної держави» в Російській імперії та СРСР одна й та сама, – дидактична роль університету, що готує кадри для держави, очевидно, й досі є визначальною в сучасній Україні.

Павел Буковець намагається внести нову полемічну нотку в дискусію. Дослідник пропонує обговорювати розвиток польських, а згодом – литовських, університетів з огляду на свого роду протолитовську свідомість декого з їхніх засновників. Та хоч у заголовку збірника фігурує термін «нації», виклику Буковця не підхопив жоден із представлених авторів, тож ця стаття відбиває окреме бачення цього історика чи то на творення нового народу, чи то на відродження старого. Дарюс Сталюнас, своєю дорогою, розглядає співвідносність діяльності університету й формування національної свідомості. Саме в ліквідації Віленського університету та в неможливості замінити його іншим можна вбачати причини сповільнення політичного та національного розвитку Білорусі. Єлена Вішленкова у своїй статті зосереджується на Казанському університеті. Авторка подає надзвичайно читабельний портрет «провінційного» університету, наголошуючи на соціальних і корпоративних аспектах його діяльності, а не, як зазвичай це роблять дослідники, на політичному протесті студентів.

Однаке цього питання годі уникнути, вивчаючи історію Київського університету ім. Св. Володимира. Розвідку Йоганнеса Ремі відрізняє від стандартних російських праць на студентські теми те, що автор, оцінюючи роль польських, а разом і українських, студентів у подіях 1860-х років, не наголошує на суто політичному резонансі студентських рухів. Намагання польських студентів перетворити університет на польський або, принаймні, на польськомовний заклад протистояли російськомовні студенти та новостворена українська громада. Занепокоєний поширенням політичного руху в студентському середовищі й побоюючись будь-якої революції, уряд спершу обмежив права студентів, відтак – університету, і врешті остаточно скасував університетську автономію.

Найобсяжніша і, сказати б, підсумкова стаття збірки – це аналіз творення Харківського університету, розвідка Володимира Кравченка з промо-

вистою назвою «Університет для України». Автор великою мірою має рацію, коли зазначає центральну роль саме Харківського університету в розвитку вищої освіти в модерній Україні. Вповні опанувавши матеріал, дослідник відобразив усі подекуди кардинально протилежні інтереси й подав картину виникнення Харківського університету за умов, коли проекти творення таких закладів у Батурині, Полтаві чи навіть Києві не вдалося здійснити. Не спрощуючи аналізу ані географічних розбіжностей, ані станових інтересів, Кравченко також не применшує ролі особистості, коли йдеться про рішення позірно авторитарних імператорів, які самі підпадали під впливи людей, течій та настроїв.

У сучасних дискусіях на освітні теми варто брати до уваги, що саме Міністерство освіти в Російській імперії, створене 1802 року й налаштоване на те, щоб дати згори плановану освіту, остаточно поклало край українським церковним школам. Ці навчальні заклади, хоч би якими вони були, творили певну комунікативну мережу для української спільноти. Варто також пам'ятати, що дворяни України – не важить, з яких міркувань, – почали власним коштом без імперського заклику формувати фонди для створення свого місцевого, тобто українського, університету.

Попри спокусу відбутися загальними фразами, що їх часто-густо подибуємо в оглядах на освітні теми, всі автори цієї збірки твердо стоять на історичному ґрунті. Тому, власне, цим дослідникам таки вдалося показати, як розвивалася українська нація, хоч вони прямо й не ставили перед собою такої мети. Автори не підганяють історії народу під якусь пізнішу дослідницьку конструкцію, а в контексті тогочасних обставин показують вічне переплетіння громадського, особистого та політичного життя. В модерному світі вузлом того переплетіння був саме університет.

Поняття університету, як, власне, й освіти, завжди було інтегрально пов'язане з реформами, бо жодна форма освіти, з огляду на саму її суть, не може бути ані цілком задовільною, ані вичерпною. Завдяки вкоріненню в історичну специфіку всіх регіонів України читачеві подають набагато глибший аналіз подій, ніж їх загальне вписування в ту чи ту конструкцію. Що більше, та немовби мозаїка формує переконливу думку про спорідненість розвитку українських земель. Коротко кажучи, пропонується збірка – це важливий внесок у реконструкцію (а не конструкцію) не вивчених сторінок історії України.

Крім того, збірка певною мірою розмиває і так розмиті часом і системою освіти відмінності між Сходом і Заходом. Звертаючись до аналогічних проблем розвитку освіти в Західній Європі, автори адекватно відображають ситуацію в Україні, тобто оцінюють її не з огляду на різні впливи – бо в цій сфері всі мають вплив на всіх, – а як нормальне поле для гри. Освіті, навіть у її найпримітивнішому варіанті, властиве спільне для всіх коло зацікавлень і мотивацій. Відмінність полягає в підходах до розвитку освіти. На прикладі цієї збірки можемо ще раз переконатися, що дискусію на освітні теми порушують різні народи й у різні віки. І що за наслідки такої дискусії – чи за її брак – відповідає не тільки сама держава, а й суспільство, хоч яким воно є.